

Jan Wojtaś
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy

Szkoła w systemie edukacji. Refleksje socjologiczne

ABSTRAKT

Artykuł zawiera kilka refleksji na temat miejsca szkoły w polskim systemie edukacji. Szkoła jako jedna z najważniejszych instytucji społecznych spełnia także współcześnie postawione przed nią zadania. Sprzyjają temu zmiany ustrojowe, jakie nastąpiły w Polsce po 1989 roku, kiedy to powrócono do koncepcji usamorzadowania szkół. Pomimo różnych determinant wprowadzanych zmian, w tym tych, które związane są z procesami prywatyzacji i modernizacji szkół, szkoła utrzymuje swoją tradycyjną, dominującą pozycję wśród najważniejszych instytucji socjalizacyjnych. Oczekuje się, że szkoła – w warunkach jednolitego systemu – będzie nie tylko dostarczała wiedzę, ale też będzie współkształtowała społeczną, narodową i obywatelską świadomość, stając się poprzez to istotnym elementem kontroli społecznej.

Socjologowie interesują się szkołą właściwie od początków tej dyscypliny naukowej. Już w XIX wieku ukazało się wiele prac poświęconych tej instytucji społecznej. Przykładem owych zainteresowań są wykłady i publikacje francuskiego socjologa Émile'a Durkheima, w których przedstawiał on między innymi społeczne funkcje szkoły. Durkheim traktował szkołę jako jedno z ważniejszych (ważniejsze nawet od rodziny) ogniw procesu wychowania¹. Jeśli zaś chodzi o polskich socjologów i pedagogów, odnotowujemy szczególne i owocne zainteresowania szkołą w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Sięgają one zatem początków odzyskania niepodległości Polski i budowania od nowa własnej, polskiej państwowości. W tamtym okresie ukazały się między innymi prace: Floriana Znanieckiego *Socjologia wychowania* z charakterystycznymi tytułami: *Wychowujące społeczeństwo* (t. I) i *Urabianie osoby wychowanka* (t. II); Józefa Chałasińskiego *O chłopską szkołę*; Jana B. Bystronia *Szkoła i społeczeństwo*; Stanisława Rychlińskiego *Selekcja społeczna w szkolnictwie* zamieszczona w *Wyborze pism* tego autora; Mariana Falskiego *Środowisko społeczne młodzieży a jej wykształcenie*. W późniejszym okresie, w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku, w wyniku swoistej eksplozji edukacyjnej w świecie prowadzono szereg badań nad szkołą. Pojawiły się – jak zauważa M. Niezgoda – dwa istotne problemy: demokratyzacji i efektywności szkoły [4, s. 161–164]. Do dzisiaj są one aktualne. Bez wątpienia szkoła zajmuje niepoślednie miejsce w „...społecznie realnym systemie wychowawczym, który tworzy zazwyczaj określony i celowo zorganizowany układ instytucji, pozycji i ról oraz zadań społecznych...” [8, s. 109].

¹ Jako przykład można tu wymienić klasyczne dzieło tego autora poświęcone edukacji; por. É. Durkheim, *Éducation et sociologie*, Paris 1922.

W analizach systemowych, gdzie – jak to wyżej zaznaczono – szkoła traktowana jest jako element systemu wychowania, poszukuje się takich skutecznych, efektywnych rozwiązań, które by dostosowywały szkołę do zmieniających się potrzeb społeczeństwa. Problematyka socjologiczna obejmuje także relacje szkoła–środowisko. W takim ujęciu szkoła jest jednym z podsystemów społeczności lokalnej i społeczeństwa jako całości. Szkoła wpływa na życie społeczne i kształtuje osobowość wychowanków. Wpływ ten jest związany z układem mechanizmów wewnątrz- i zewnątrzszkolnych regulujących zachowania uczniów (traktowanych indywidualnie jako jednostki społeczne bądź też tworzących grupy społeczne typu: klasa szkolna, grupa koleżeńska, grupa rówieśnicza i inne) oraz kariery szkolne uczniów, a w konsekwencji też ich późniejsze, determinowane także przez inne czynniki – np. ekonomiczne, kulturowe itp. – usytuowanie w strukturze społecznej.

Oddzielne zagadnienie stanowią funkcje szkoły z możliwym ich podziałem na funkcje wewnętrzne i zewnętrzne. Szkoła odnosi się (często, chociaż nie zawsze, w relacjach wzajemnych) do określonych układów zewnętrznych, takich jak: rodzina, grupa rówieśnicza, społeczność lokalna, środowisko kulturowe i przyrodnicze, instytucje upowszechniania kultury, środki masowego przekazu, samorząd i władze lokalne. Wszystkie wymienione podmioty współwyznaczają funkcje zewnętrzne szkoły. Wpływają one – jak zaznacza T. Gołaszewski – z postanowień zbiorowości, które powołują szkołę, organizują szkolnictwo, zapewniają szkole warunki materialne i ciągłość działania [2, s. 53 i dalsze].

Nie mniej ważne, a dla niektórych podstawowe, są funkcje wewnętrzne szkoły, wśród których wymieniamy funkcje edukacyjne, selekcyjne, kulturowe, ideologiczne, społeczne, opiekuńcze i inne. Do realizatorów tych funkcji zaliczamy przede wszystkim kierownictwo szkoły i nauczycieli, w tym nauczycieli wychowawców. Instytucja szkoły powstała – jak pisze wspomniany wcześniej F. Znaniecki – w odosobnieniu, jako dopełnienie zwykłego środowiska społecznego. W owym odosobnieniu uczestniczą „...ci członkowie starszego pokolenia, których zadaniem jest przysposobienie młodzieży do środowiska, czyli nauczyciele” [9, s. 102]. Ogólnie można powiedzieć, że wymogi, jakie stawia się nauczycielom, odnoszą się do: wiedzy, którą nauczyciel przekazuje (np. nauczyciel przedmiotowy); znajomości systemów uczenia się, odnoszącej się przede wszystkim do nauczyciela-metodyka; pomocy i konsultacji udzielanych uczniom np. ze strony nauczyciela-wychowawcy.

Kolejny ważny aspekt edukacyjny odnosi się do wspomnianej na wstępie „demokratyzacji w szkołach”, skorelowanej z pewnym typem ideologii, a mianowicie z ideologiami demokratycznymi edukacji. Przeciwną dlań grupą ideologii są ideologie autorytarne. Ogólnie rzecz biorąc, ideologie składają się z pewnych elementów, części składowych tworzących określony zbiór teorii. Zaliczamy doń na przykład: teorie wiedzy (a w tym przykłady podziału wiedzy na wiedzę ukierunkowaną na przeszłość, teraźniejszość bądź przyszłość), teorie nauczania i roli nauczyciela, teorie środków nauczania i organizacji sytuacji uczenia się (określenie odpowiedzialności dyrektora, nauczyciela...), teorie oceniania (egzaminatorzy z zewnątrz, nauczyciele uczący bądź sami uczniowie) [3, s. 207 i dalsze].

Szkoła, jako jedna z najważniejszych instytucji społecznych, uczestniczy w procesach wychowawczych i socjalizacyjnych. W socjologicznym ujęciu możemy też szkołę traktować jako zbiorowość społeczną czy też społeczność szkolną, obejmującą zarówno nauczycieli, jak i uczniów.

Socjalizacja to proces, w trakcie którego jednostka wdrażana jest do życia w społeczeństwie poprzez uczenie się reguł i idei funkcjonujących w kulturze. Wyróżniamy następujące odmiany socjalizacji [7, s. 400 i dalsze]:

- socjalizację początkową (w rodzinie i w innych grupach pierwotnych),

- socjalizację polityczną,
- socjalizację traktowaną jako wdrażanie do ról dewiacyjnych czy przestępczych,
- socjalizację antycypacyjną (z jej odmianą – snobizmem),
- socjalizację odwrotną (przebiegającą w przeciwnym niż normalnie kierunku).

Socjalizacja może być zgodna lub, przeciwnie, może pozostawać w pewnej opozycji – jak na to zwraca uwagę J. Szczepański – w stosunku do takiego procesu społecznego, jakim jest wychowanie. Stanowi ona tę „...część całkowitego wpływu środowiska, która wprowadza jednostkę do udziału w życiu społecznym, uczy ją zachowania się według panujących wzorów, uczy ją rozumienia kultury, czyni ją zdolną do utrzymania się i wykonywania określonych ról społecznych [...]. Wychowanie [natomiast – dop. autora] [...] obejmuje tę część socjalizacji, która kształtuje cechy osobowości pożądane z punktu widzenia interesów grupy i ideałów kultury” [6, s. 94]. Przyjmuje się, że kultura wpływa na życie społeczne poprzez cztery następujące mechanizmy (działania kultury):

- 1) wymienione powyżej – socjalizację i wychowanie,
- 2) ustanawianie systemów wartości i kryteriów określających wartości,
- 3) ustalanie wzorów zachowania się,
- 4) ustalanie modeli (ideałów) kulturowych [6, s. 90 i dalsze].

Należy podkreślić, iż szkoła działa w określonej przestrzeni społecznej. W tym kontekście można różnicować szkoły, zważywszy na ich odnośnienie się do środowiska, w którym są tworzone i w którym działają. Według tego kryterium wyróżnić można na przykład: szkoły skoncentrowane „na książce”, szkoły skoncentrowane na dziecku bądź też szkoły skoncentrowane na życiu społeczności lokalnej (szkoły współpracujące z otoczeniem). Wymieniony powyżej trzeci typ szkół wydaje się najbardziej pożądany, zaś w przypadku braku owej współpracy możemy mówić o kryzysie szkół oderwanych od środowiska. Skupienie się wyłącznie na własnym, jednostkowym układzie (inaczej określanym jako mikrosystem wychowania i edukacji) należy traktować – jak sądzę – jako niewłaściwe. Ważne są jeszcze inne, odpowiednio stopniowane odniesienia, takie ujęcie jak mezo-, makro- czy też megasystem wychowawczo-edukacyjny. Różnice w stylu i formach kształcenia związane są z: typem określonego społeczeństwa, typem szkoły, jej wielkością, zróżnicowaniem wieku uczniów i źródłami finansowania. Poza publicznymi istnieją na przykład szkoły prywatne różnego stopnia. Aktualnie, także w Polsce, żywe są tendencje związane z modernizacją szkoły, reformami szkolnymi, prywatyzacją w szkolnictwie, powstawaniem szkół alternatywnych itp. Już w latach osiemdziesiątych pojawiły się w naszym kraju szkoły społeczne (*vidé* – przykład Społecznego Towarzystwa Oświatowego). Wówczas też, jako alternatywa dla szkół państwowych w Polsce, powstawać zaczęły pierwsze szkoły niepubliczne. Znane są doświadczenia szkoły alternatywnej w Bostonie. W miejsce typowych klas utworzono tam tzw. ośrodki zainteresowań i specjalistyczne pracownie, a w miejsce obowiązkowych przedmiotów wprowadzono interdyscyplinarne projekty, nauczanie bez przymusu; szkoła nie stanowiła głównego miejsca aktywności uczniów. Inny przykład takiej alternatywy stanowią doświadczenia duńskie. W Danii tworzone ośrodki skupiające młodzież, która przedtem miała problemy w normalnej, typowej szkole. Łączono tam naukę z pracą i lansowano kolektywistyczny tryb życia oraz ścisłą współpracę nauczycieli z wychowankami. Jeszcze inne rozwiązania przyjęto w niektórych szkołach brytyjskich, w których między innymi zwrócono uwagę na łączenie nauki szkolnej z pozaszkolną. We wspomnianym nurcie modernizacyjnym mieszczą się także koncepcje szkoły ekologicznej, szkoły jakościowej transgresji („totalne zarządzanie jakością”) [8, s. 231 i dalsze].

W okresie akcesyjnym Polski do Unii Europejskiej – obok takich programów edukacyjnych, jak *Edukacja kulturalna dzieci i młodzieży* czy *Edukacja regionalna i dziedzictwo*

kulturalne w zreformowanej szkole – wszedł w życie *Program edukacji europejskiej w zreformowanej szkole*. Można dodać do powyższego jeszcze jedną konstatację – w wyniku zmian ustrojowych w Polsce po 1989 roku powrócono do koncepcji usamorządowienia szkół.

System edukacyjny nowoczesnego społeczeństwa przemysłowego, które jest społeczeństwem otwartym, charakteryzuje się jednocześnie tym – o czym pisze między innymi B. Szacka [5, s. 418–420] – że:

- szkoły, poza pewnymi wyjątkami, tworzą jeden system poddany kontroli państwa; mieszczą się w nim szkoły prywatne i wyznaniowe, które obowiązane są realizować ogólne założenia programowe określone przez odpowiednie ministerstwa;
- system szkolny jest hierarchiczny i ma być – przynajmniej z założenia – drożny;
- rośnie znaczenie formalnych świadectw i certyfikatów potwierdzających uzyskane wykształcenie;
- następuje podnoszenie się poziomu powszechnego wykształcenia, któremu w Polsce mają służyć realizowane aktualnie działania modernizacyjne;
- szkoły nie osłabiają, jak się okazuje, nierówności społecznych; w naszym społeczeństwie utrzymują się tendencje do dziedziczenia pozycji społecznych, a nabywane kwalifikacje często nie stanowią wystarczającego argumentu dla wyrównywania szans;
- środowiskowo zróżnicowane są nie zdolności, ale kapitał kulturowy nabyty niejako w toku socjalizacji pierwotnej (w rodzinie); bezdyskusyjne pozostaje dziś również zróżnicowanie ekonomiczne.

W związku z powyższym oczekuje się, że szkoła w warunkach jednolitego systemu będzie nie tylko dostarczała wiedzę, ale będzie – na co już wcześniej zwrócono uwagę – w dalszym ciągu stanowić jedną z najważniejszych instytucji socjalizacyjnych, bowiem kształtuje ona – przynajmniej potencjalnie – społeczną, narodową i obywatelską świadomość i jest poprzez to ważnym, podstawowym elementem kontroli społecznej. Powstaje pytanie: czy wobec tego szkoła jest w stanie sprostać zadaniom, jakie są jej stawiane, czy też możemy mówić o kryzysie instytucjonalnej szkoły? Sądzę, że – pomimo różnorodnych determinant, w tym tych, które związane są z gospodarką rynkową i rozwojem środków technicznych w zakresie komunikacji społecznej – szkoła wypełnia zadania, jakie są przed nią stawiane, i to niezależnie od wymogów nauki, przez całe życie. Realizacja idei nauki przez całe życie nie jest bowiem możliwa bez udziału w tym procesie tradycyjnej szkoły, która niejako świadomie podlega modernizacji. Kulturalny i edukacyjny wpływ szkoły na środowisko lokalne pozostanie w przyszłości aktualny.

SUMMARY

School in the System of Education. Sociological Afterthoughts

The article comprises several afterthoughts as to the position of the school in the Polish education system. The school as one of the most important institutions of society also currently fulfils its duties. Constitutional transformation that took place after 1989, which brought restoration to the conception of autonomization of schools, is an advantageous factor to that phenomenon. Despite diverse determinants of the introduced changes, including those connected with the process of school privatization and modernization, the school still maintains its traditional, dominant position among

the most important socialization institutions. It is expected that the school – given the conditions of the uniform system – will not only provide knowledge, but also participate in forming social, national and civic consciousness, thus becoming an important element of the social control.

Literatura:

- [1] Giddens A., *Socjologia*, Warszawa 2004.
- [2] Gołaszewski T., *Szkola jako system społeczny*, Warszawa 1977.
- [3] Meighan R., *Socjologia edukacji*, Toruń 1993.
- [4] Niezgoda M., *Szkola i skolaryzacja* [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. IV, Warszawa 2002.
- [5] Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003.
- [6] Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970.
- [7] Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002.
- [8] Woźniak R.B., *Zarys socjologii edukacji i zachowań społecznych*, Koszalin 1998.
- [9] Znaniecki F., *Socjologia wychowania*, t. I–II, Warszawa 2001.